

ІСТОРИЧНІ НАУКИ**ІСТОРИЧНА ГЕНЕЗА “СОЦІОЛОГІЇ ТІЛА” ЯК ВПЛИВОВОГО НАПРЯМКУ СУЧАСНИХ СУСПІЛЬСТВОЗНАВЧИХ СТУДІЙ**

Я.О.Потапенко

*(кандидат історичних наук, доцент,
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди»)*

Рассматривается историческая специфика соматической аналитики в современных социологических исследованиях. Особое внимание уделяется «повороту к телу» в социологии как следствию широкого междисциплинарного диалога с другими социокультурными дисциплинами.

The historical specific features of somatical analysis in modern sociological studies are considered. The special attention given to the “turn to the body” in sociology as the consequence of wide interdisciplinary dialogue with other social and humanitarian disciplines.

На початку ХХІ ст. на Заході у науковий обіг уведено велику кількість праць, присвячених проблемі концептуалізації категорії тілесності, однак як ключова онтологічна складова буття людини вона все ще залишається відкритою. Вивчення цього феномена розвивається здебільшого у річищі постмодернізму та постструктуралізму, що створює певні труднощі у формуванні чітких теоретико-методологічних засад предмета аналізу (в постмодернізмі це неможливо априорі). Доволі переконливим науковим проектом, на нашу думку, стала б аналітика тілесності з позиції соціології й антропології. Цими міркуваннями зумовлена актуальність нашого дослідження, метою якого є особливості та перспективи вивчення тілесності через призму соціології.

Аналіз “соціології тілесності” знаходимо в публікаціях Б. Тернера (1), П. Романова і Є. Ярської-Смирнової (2), М. Степанова (3) та ін., проте огляд цих праць дозволяє зробити висновок про відсутність комплексного підходу й численні “білі плями” в означеній проблематиці.

В якості методологічного засновку наведемо тезу сучасних російських авторів П. Романова та Є. Ярської-Смирнової про принципову відмінність у дослідженні соматичних аспектів буття, яка вже традиційно сформувалася у близьких, проте аж ніяк не тотожних соціогуманітарних дисциплінах. Для антрополога тіло – це насамперед екзотичний “інший”, що його слід “прочитати”, декодувати, зрозуміти й інтерпретувати раціональними засобами (для того, щоб ефективно контролювати, вписавши у традиційну систему західного капіталізму). Тому тіло з позицій антропології розглядається як “простір соціального маркування”, класифікаційна система, об’єкт ритуальних практик та семіотичних трансформацій. Соціологія від часу свого заснування не визнавала важливість фізичних та індивідуально-психологічних чинників у просторі соціального, обстоюючи дихотомію природа-культура. Тіло або взагалі не вважалося вартим концептуалізації й наукової проблематизації, або потрактовувалося як щось другорядне, кероване, “зовнішнє” по відношенню до суб’єкта соціальної комунікації (2, 117). Ситуацію ускладнювала й та обставина, що аналітика тілесності в західній соціогуманітаристиці ґрунтувалася на засадах постмодернізму, тоді як в соціології переважають теоретико-методологічні засади.

Доволі кардинальні зміни у ставленні соціологів до тілесної проблематики відбувалися з середини 1970-х рр. під впливом робіт М. Фуко й авторів феміністичного напрямку. Критичний аналіз історичних форм головних інституцій соціальної політики (в’язниці, лікарні, заклади для бідних), що його здійснив М. Фуко, відкривав принципово нові перспективи для осмислення природи стосунків у соціумі саме через призму тілесної проблематики. Французький мислитель продемонстрував широку панораму різновидів

тілесних практик, легітимізованих і санкціонованих владою, як стратегію соціально встановлених способів реалізації, інтенсифікації та розподілення влади (шляхом медикалізації, покарання, психіатризації, сексуальності або дисциплінування). М. Фуко поряд з цим робив суттєве уточнення: сучасна держава функціонує не лише завдяки всеохопній регламентації й “паноптичній системі”, але й завдяки засвоєнню громадянами прийомів внутрішнього самоконтролю й самообмеження, застосування яких можливе тільки з урахуванням складного комплексу механізмів тіла (1, 149). Соціологічні інтерпретації ідей М. Фуко є сьогодні надзвичайно поширеним явищем у соціогуманітаристиці.

Феміністичні студії утвердили за вихідний принцип тезу про контроль над тілом як основоположну підставу “патріархального мислення”, що її слід критично переосмислити й розвінчати. З позицій “маскулінного шовінізму” жіноче тіло позиціонувалося як “недосконале”, “патологічне” у порівнянні з “нормальним” чоловічим – тому медицина, релігія, шлюб, школа та інші соціальні інститути мусять контролювати жінку через контроль над її тілом. У цьому контексті жінка поставала як мовчазна й непомітна категорія природи, котра не має власної цінності, ваги і сенсу, як тіло й емоція (напротивагу до культури, мислення й розуму, що їх уособлював чоловік і символізувало його тіло) (4, 129). Рішуче заперечивши подібні уявлення, представниці фемінізму, по-суті, зініціювали “поворот” соціальної науки до тіла, поставили під сумнів міркування про “непотрібність” та “незначущість” досліджень тілесності для розуміння соціальних феноменів (2, 175). Фемінізм викликав широку дискусію про соціальний, політичний і естетичний статуси тіла в соціальній теорії.

Так, представники Франкфуртської школи Т. Адорно й М. Хоркхаймер у відомій праці “Діалектика Просвітництва” (1979 р.) писали: “Європа має дві історії: добре відому, писану, та історію тасмну. Остання розповідає про долю людських інстинктів та пристрастей, витіснених і спотворених цивілізацією... Ставлення до людського тіла від самого початку було поганим” (5, 231). Дослідники детально проаналізували причини й наслідки того, як об’єднаними зусиллями християнства й капіталізму сумлінна праця, аскетичне самообмеження, раціональний самоконтроль, придушення бажань були проголошені безсумнівним благом і вищою добродією, а тіло (плоть) з його інстинктами, пристрастями та сексуальними потягами – джерелом конфліктів, зла, розбрату й хаосу в соціумі.

Критичний погляд на придушення тілесних проявів у капіталістичній культурі, ґрунтований на “інструментальній раціональності”, знаходимо у дослідженні іншого відомого соціального теоретика, Г. Маркузе, “Ерос та цивілізація” (1969 р.). Осмислюючи причини гострого конфлікту між вимогами капіталістичного способу виробництва, поєданого з аскетичною етикою протестантизму та сексуальністю, автор констатує, що при капіталізмі соціальний контроль установлюється шляхом регулювання сексуальної поведінки, репресивно-дискримінуючого за своєю природою. Для того, аби виробляти величезну додаткову вартість, необхідно запровадити “додаткове сексуальне придушення”. Радикальний критик споживацької культури Заходу й ідеолог студентських протестних рухів, Г. Маркузе вбачав найкращий спосіб подолання вад капіталізму у “сексуальній революції”, звільненні тіла й бажань, адже вивільнення енергії лібідо здатне деконструювати нав’язувані капіталом псевдоцінності та збудовану на їх основі соціальну структуру (6). До подібних висновків приходять і Н. Браун, для якого порятунком людини полягає у “діонісійській сексуальності”, що уможливить справжню демократизацію суспільного життя (7). В роботах французьких соціальних філософів (Ж. Лакана, Р. Барта, Ж. Батая, С. де Бовуар та ін.), котрі значно вплинули на розвиток соціології у другій половині ХХ ст., тіло як джерело ірраціональних бажань і сексуальних пристрастей поставало символом протесту проти бюрократичної надрегламентованості, ієрархізованої функціональності й абсолютизованої раціональності капіталістичного способу життя.

Як стверджує Б. Тернер, сучасна соціологія успадкувала від антропології ряд фундаментальних положень, пов’язаних з соматичною проблематикою, серед яких насамперед варто виділити наступні: тілесністю зумовлений цілий комплекс обмежень, але в

ній також закладений потенціал, що може бути ефективно реалізований у процесі соціокультурного розвитку; сексуальний потяг вступає у протиріччя з соціокультурними вимогами; реакція на “природні” факти зумовлена статтю реципієнта (1, 140).

В соціології проблеми, пов’язані з тілом людини, довгий час ігнорувалися, оскільки наукові пошуки у цій галузі визначалися загальними рисами еволюції індустріальних капіталістичних суспільств, що розвивалися в напрямку раціоналізованого, бюрократизованого та відчуженого соціального порядку, при якому традиційні моделі й варіанти суспільної взаємодії замінено більш раціональними й інструментальними соціальними інститутами. В класичному веберівському визначенні основних типів соціальної дії відсутні будь-які уявлення про природно-біологічні її передумови, чи про “тіло, наділене життям”. Формування теоретико-методологічних засад і категоріального апарату соціології, здійснюване М. Вебером, Г. Зіммером, Е. Дюркгеймом, Т. Парсонсом, В. Паретто, К. Маннгеймом, ішло за зразком економіко-правової сфери. П. Хьорст та П. Вуллі стверджували: “Соціологи завжди енергійно заперечували важливість генетичних, фізичних та індивідуально-психологічних чинників в соціальному житті людей. Цим вони посилювали й теоретично осмислювали традиційну для Заходу опозицію природи і культури. Соціальні стосунки можна навіть трактувати як заперечення природи” (8, 23). Це засвідчує вже традиційне для соціології рішуче несприйняття будь-яких різновидів соціального дарвінізму, що виживання індивідів залежить від складної взаємодії репродуктивної поведінки, навколишнього середовища та генетичної структури людського організму.

Під впливом праць провідних представниць феміністичного напрямку в соціології з’явилося (дуже поступово) уявлення про те, що визначення соціального статусу значною мірою зумовлюється формами представлення-презентації тіла в соціальному просторі. Вивчаючи специфіку естетичних смаків різних соціальних класів, П. Бурдьє в роботі 1984 р. приходить до цікавого висновку, який виразно демонструє чіткий взаємозв’язок між тілом і соціально-класовою належністю: “Смак, або культура класу, що стала природженою, тобто культура інкорпорована, сприяє формуванню тілесних характеристик класу. Цей інкорпорований принцип класифікації керує всіма формами інкорпорування, вибирає й модифікує все, що тіло любить, не любить і фізіологічно або психологічно асимілює. Звідси виходить, що тіло слід безумовно визнати матеріалізацією класового смаку” (9, 190). Ірвінг Гофман, авторитетний учений, котрий працює на стику етнографії соціального життя і власне соціології, хоча й не висунув оригінальної теорії тілесності, привернув увагу колег-соціологів до виключної важливості тіла у формуванні “соціальної особистості” та утвердженні індивіда в соціумі. У розроблених дослідником концепціях тіло відіграє підставову роль. Незаперечним вважається вплив праць І. Гофмана на сучасні напрямки символічного інтеракціонізму, прихильники якого усвідомили значимість соціологічного тлумачення тілесної символіки в процесі інтеракції (1). Один із провідних сучасних соціальних теоретиків Е. Гідденс здійснив розгляд “мови тіла” в підручнику з соціології у розділі, присвяченому аналізу мікросоціальної поведінки (10, 91-94).

“Поворот до тіла” в соціології відбувся під впливом філософії Ф. Ніцше, феноменології Е. Гуссерля та М. Мерло-Понті, теорії “технік тіла” М. Мосса, ідей Н. Еліаса щодо еволюції тілесних практик, поглядів М. Фуко на “політики тіла”, психосоматичної медицини В. фон Вайцеккера, загальної тенденції “тілоцентризму” у філософії постструктуралізму. Цей епістемологічний і феноменологічний поворот активно стимулює до інтегративного трансдисциплінарного діалогу з іншими соціогуманітарними дисциплінами, адже доводить, що цілий комплекс соціологічних проблем, закорінених у людській тілесності, неможливо адекватно вирішити лише у соціологічних межах.

Важливе значення для генези соціології на початку ХХІ ст. має теза про те, що тіло людини (як єдність мозку, свідомості, фізичної та культурно-історичної тілесності) здійснює спонтанні зміни в навколишньому світі через власні прояви, а не просто обробляє інформацію та репрезентує її в символічних структурах (3, 5). Тіло завжди частина світу, “вмонтована” в нього, котра одночасно і створює цей світ, детермінує його відношення, сенси та структури, серед яких соціальні посідають ключове місце. Значної популярності

набуває концепція німецького дослідника Дітмара Кампера щодо “мислення тіла” як одного із проявів тілесно-орієнтованої постнекласичної епістемології, де тілесне пізнання означає “живий досвід істоти, котра пізнає”, на протипагу продукуванню абстрактних сутностей чи концептів. Неспеціалізований, спонтанний і пластичний характер людської тілесності дає змогу формувати, трансформувати або деконструювати соціальні стосунки у найрізноманітніші способи, витворюючи оригінальні й унікальні моделі соціальної взаємодії. Тілесна “кодованість” соціально-комунікативної сфери хоча й була предметом наукових студій, проте потребує значно ретельнішого і глибшого аналізу.

Серед проблем, пов’язаних з тілом, що досить активно розробляються в сучасній соціології, варто виділити в окрему групу питань, пов’язаних з “медикалізацією” тіл та впливом хвороб на демографічні й соціальні процеси. Так, Дж. Брумберг проаналізував значне поширення нервових хвороб та розладів (істерія, анорексія, агорафобія та ін.) у кінці ХІХ ст. з погляду трансформації механізмів соціального контролю, в контексті посилення впливу медицини на мораль та суттєвих змін у взаємовідносинах між приватним і громадським, сім’єю та соціумом, чоловіками та жінками тощо (11).

Я. Гілінський активно розробляє проблематику девіантології – соціології девіантності та соціального контролю над нею (наркоманія, проституція, суїцид, тероризм, алкоголізм, сексуальні збочення та інші відхилення від “норми”), – ця стратегія, безперечно, потребує посиленої уваги до тілесного виміру девіантної поведінки, визначення її біосоціокультурних причин і наслідків (12). Авторитетні російські соціологи П. Романов, В. Круткін, Є. Ярська-Смирнова, досліджуючи “мікрорівні соціальної реальності” через призму “візуальної антропології” та широкого міждисциплінарного (іноді й трансдисциплінарного) підходу, постійно звертаються до тілесних репрезентацій і соматичних аспектів соціального буття (13). Оголеність у жіночій моді як явище соціокультурного характеру проаналізувала Є. Шахалева, використавши саме соціологічні методи. А. Орлова детально дослідила семіотичні можливості тіла людини та їх використання в індустрії краси як новому важливому соціальному інституті сучасного суспільства, що набуває все більшої ваги в постіндустріальну епоху (14). Предметом наукових студій стає феномен соціального конструювання тіла як компонента “соціокультурного поля”, засобу символічної взаємодії, “мети споживання” й естетичного об’єкта водночас.

Особливе місце в соціологічних студіях посідає гендерна проблематика. Цей підхід виходить із твердження, що природних, генетично закладених рис і особливостей у людини немає. Тіло та його органи не виконують ніяких функцій, сутність тіла суто соціальна, історично сформована, отже, піддавана конструюванню і трансформаціям. Противники подібного підходу звинувачують його ідеологів у соціальному редуціонізмі і відродженні старої марксистської тези про людину як “ансамбль відносин” (15, 53). Гендерний напрямок у соціології утвердив тезу про неприпустимість дуалістичного підходу до тіла і свідомості. Увагу соціології до гендерних аспектів при аналізі соціальних процесів стимулювала поява праць таких відомих представниць феміністичної теорії, як С. де Бовуар, Ю. Крістєвої та Л. Ірігарей.

Досліджуючи особливості реалізації соціальної політики та соціального управління в СРСР у перші два десятиліття його існування, П. Романов і Є. Ярська-Смирнова акцентують увагу на тому, що ранні радянські реформи збігалися з тенденціями індустріального світу стосовно раціонального “менеджменту тіла”. Спортивно-масові заходи здійснювалися на підставі стандартизованих технік гімнастичної хореографії, що контролювала тілесні рухи великих груп людей, – ці техніки були аналогічними до контролю над тілами на фабриках, у школах, гуртожитках, казармах тощо. Соціалістична система, витискаючи ресурси з “робочої сили”, прямо залежала від тілесних практик трудящих і тому формувала їх відповідно до “потрібних” стандартів: режим праці, відпочинку і харчування, сексуально-репродуктивна поведінка, – все узгоджувалося з вимогами політичного й економічного характеру. Нові дисциплінарні форми дозволяли елімінувати індивідуальні тілесні характеристики до вимог фіксованих критеріїв гігієни, рухів, дієти тощо. Вчорашні селяни, потрапивши до міста, в буквальному сенсі “приміряли на себе” нову ідентичність, і в ході цього процесу

руйнувалися звичні повсякденні устої, трансформувалися набуті роками тілесні практики (2, 134). Н. Козлова з'ясовує у своїй роботі, яким чином головний капітал вихідців із села – молодість і витривале тіло – “конвертувався” у капітал культурний та соціальний завдяки імітації, мімікрії та пристосуванству до “канонічних” вимог міського життя (16, 149-150).

Серед актуальних проблем соціології знаходимо сьогодні значну кількість таких, котрі прямо чи опосередковано стосуються соматичних характеристик. Якими є соціально-психологічні наслідки дедалі масштабніших масових спроб утілити у власній плоті образи і стандарти благополуччя та процвітання, нав'язливо трансльовані індустрією реклами та шоу-бізнесу? Якою мірою сексуальність є гендерованою, тобто зумовленою “соціальною статтю”? Як динаміка ставлення до тілесності та сексуальності в соціумі відображає динаміку суспільно-політичних змін та морально-етичних і світоглядних пріоритетів? Якою мірою соціальна поведінка індивіда зумовлена його тілесністю і як це впливає на процес соціальної комунікації? Ці та багато інших соціологічних проблем, пов'язаних із соматичною проблематикою, висвітлюють Л. Гріндстафф, Дж. Чен, К. Падмор, Д. Якобсон, Е. Рейд, Л. Рознер, К. Даттон, Б. Крюгер, Ю. Коу, А. Олесен, Ф. Росфілд, Г. Рейнголд, В. Ебін, К. Сміт та багато інших західних авторів (17).

Отже, однією з ключових характеристик, що визначають розвиток сучасної соціології, є проблематизація тілесності та розвиток тілесно-орієнтованої епістемології, що дозволяє долати обмеженість позитивістсько-раціоналістичного підходу. Все частіше предметом досліджень стає питання, як ставлення людини до власного тіла впливає на ступінь і особливості її соціалізації. Оскільки саме в тілі фокусується людська універсальність (за Б. Тернером), тіло є універсальною підставою, простором і джерелом соціальної комунікації. На розвиток соціології в 1970-1980-х рр. значний вплив справили соціальні теорії, спрямовані на критику капіталістичної культури, християнської апологетики придушення бажань та патріархально-маскулінної репресивної політики щодо виявів сексуальності.

Тіло досить часто ставало об'єктом дискусій, породжених різними соціальними теоріями, що претендували на здобуття контролю над встановленням нормативів і критеріїв прийнятності – культурної, політичної, естетичної, медичної (в усіх випадках йшлося про легітимізацію та соціальне маркування одних тілесних практик і маргіналізацію й засудження інших).

Тілесно-орієнтований підхід у соціології фокусує увагу на тілесній організації людини як істоти соціальної, на тому, якою мірою специфіка соціальних відносин залежить від людської тілесності, її функціональних особливостей та культурно-історичної зумовленості.

“Поворот до тіла” в соціології під впливом зростання інтересу до праць Ф. Ніцше, М. Хайдеггера й М. Фуко активно спонукає до інтерактивного трансдисциплінарного діалогу з іншими соціогуманітарними дисциплінами, відкриває нові шляхи розв'язання актуальних соціальних проблем сучасності.

Виявлення “тілесних підстав” соціальної комунікації допоможе збагнути її культурно-історичну й медіальну зумовленість.

Перспективним напрямком для подальших досліджень стане вивчення “режимів тілесності”, що функціонують у сучасній інформаційній цивілізації, дослідження їх соціокультурної та суспільно-політичної вмотивованості, а також впливу на соціально значущі сфери культури. Цікавим підходом виглядає також концептуалізація медіальної природи людського тіла, фрагментація тіла медіатехнологіями, “витіснення” тіла медіареальністю як домінуючим режимом функціонування сучасного суспільства.

Аналітика тілесності через призму соціології дозволяє розширити предметне поле досліджень у цій галузі, включити до сфери її інтересів ті феномени, котрі раніше вважалися предметом дослідження антропології, етнології, психології або філософії.

1. Тернер Б. Современные направления развития теории тела // Thesis. – Вып. 6. – 1994.
2. Романов П., Ярская-Смирнова Е. Социология тела и социальная политика // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2004. – Том. VII. – № 2.
3. Степанов М.А. Опыт мышления тела: к эпистемологии Дитмара Кампера: Автореф. дисс. ... канд. философ. наук: 09.00.01. – СПб., 2011.

4. Jordanova L. *Sexual visions: images of gender in science and medicine between the Eighteen and Twentieth Centuries.* – Hemel Hempstead, 1989.
5. Adorno T., Horkheimer M. *Dialectic of Enlightenment.* – London, 1979.
6. Markuse H. *Eros and Civilization.* – London, 1969.
7. Brown N.O. *Love's Body.* – New York, 1966.
8. Hirst P., Woolley P. *Social Relations and Human attributes.* – London, 1982.
9. Bourdieu P. *Distinction: A Social Critique of the Judgment of Taste.* – London, 1984.
10. Giddens A. *Sociology.* – Cambridge, 1989.
11. Brumberg J.J. *Fasting Girls: the Emergence of Anorexia Nervosa as a Modern Disease.* – Cambridge, 1988.
12. Гишинский Я. *Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других “отклонений”.* – СПб., 2007.
13. *Визуальная антропология: новые взгляды на социальную реальность: Сб. науч. статей / Под ред. Е.Р. Ярской-Смирновой.* – Саратов, 2007.
14. Орлова А.К. *Индустрия красоты: Социокультурные аспекты: Дисс. ... социолог. наук: 22.00.04.* – М., 2005.
15. Кутырев В.А. *Философия трансгуманизма.* – Нижний Новгород, 2010.
16. Козлова Н.Н. *Горизонты повседневности советской эпохи (голоса из хора).* – М., 1996.
17. *Массовая культура: современные западные исследования / Пер. с англ. Ответ. ред. и предисл. В.В. Зверевой.* – М., 2005.